

Du danske navn

BENT JØRGENSEN

Det er en fascinerende tanke, at vi måske den dag i dag har Danmarks allerførste stednavn iblandt os. Det er ikke selve navnet *Danmark*, selv om det givetvis er et gammelt medlem af vores stednavnebestand, men måske *Tønder* eller *Mors* eller *Als* eller måske et af de helt enkle navne som *Lund*, *Holt* eller *Å*.

Der er mange måske'r knyttet til en sådan tanke, men den fører os mindst tre tusind år tilbage i tiden, til den periode som i den forhistoriske terminologi kaldes bronzealderen. Når der overhovedet er mening i at tænke i så langt et perspektiv, skyldes det, at en række stednavne, der er dannet ved hjælp af et afsluttende *-r* eller *-s*, med stor sikkerhed må føres tilbage til, før det germanske sprog omkring år 1000 før vor tidsregnings begyndelse skilte sig ud fra indoeuropæisk. Og samtidig med at vi har den slags navne, der er dannet med afledningsendelser, kan vi naturligvis også tænke os, at almindelige ord fra det samme sprog er taget i anvendelse som stednavne.

'Samme sprog' er som anført den abstraktion, der kaldes indoeuropæisk, og som gennem stadierne germansk, urnordisk og østnordisk når frem til dagens dansk. Om noget førindoeuropæisk sprog har afsat rester i Danmark er mere end tvivlsomt, om end det har været hævdet, og det åbner naturligvis perspektivet endnu længere bagud fra *Tønder* og de andre nævnte navne.

Svimler det, så lad os gå til en tid, hvor vi har fastere grund under fødderne: jernalderen, den yngre eller germanske jernalder,

hvorfra vi har runeskrevne tekster som f.eks. den berømte fra Gal-
lehus ved Tønder: Jeg Lægæst, skovbeboeren, fremstillede hornet.
Nu har vi forholdsvis fast grund under fødderne. De usammensat-
te sø- og ånavne svarende til svenske og norske navne som *Lagan*,
Vättern, *Glomma* er i fuldt brug, vores landsdele har sikkert fået
deres nuværende navne, og en række af de senere landsbynavne er
nu dukket op rundt omkring. Det gælder dem, der ender på *lev*,
på *løse* og på *-ing* eller *-inge*. Vi ville så småt kunne orientere os i
landskabet, hvis vi havde en nøgle til at omstille datidens sprog til
nudansk. Plantet midt i jernalderen med en ordentlig parlør i bag-
lommen ville vores første forundring givetvis være, at *Tønder*,
Skjern og *Fangel* ikke var navn på byer men på åer, og at tilsvaren-
de *Sevel* og *Davinde* og *Rask* var navn på søer, men ikke på byer.

Hen mod slutningen af det første årtusind efter vor tidsregning
sker der nemlig noget radikalt med de danske søers og åers navne.
Vores forfædre blev grebet af den forestilling, at søer og vandløb
skulle have navne, der endte på et ord, der viste, hvad det drejede
sig om. De centrale ord i den forbindelse er *sø*, *å* og *bæk*. Hvad der
indgav vore forfædre denne forestilling er svært at se. Det kan i al
fald ikke være vores nabolande, for de har i høj grad bevaret den
gamle måde at benævne søer og åer på. Mest nærliggende er det at
tro, at der er tale om en måde at løse den konflikt, der var opstået,
da de gamle sø- og ånavne var gået i land og blevet navn på en
bebyggelse ved den pågældende sø eller å.

I en tyndere befolklet situation kunne der nok være mening i, at
et vanddrag og bebyggelsen derved for befolkningen havde samme
navn, men med den bebyggelseseksplosion, som fandt sted i vi-
kingetiden og den tidlige middelalder, og som gav os talløse be-
byggelser med endelserne *-torp* (*-rup*, *-drup*, *-strup*), *-bøll*/*-bølle*, *-
toft*, *-by* og flere, blev der efterhånden flere om det samme vand-
drag, og det blev da søen eller åen, der navnemæssigt trak det kor-

te strå. I visse tilfælde tog man det gamle navn, der nu var blevet bynavn, og satte *sø* eller *å* bagefter. I andre tilfælde lavede man nye navne – *Tønder* kom til at ligge ved *Lilleå*, *Sevel* ved *Helligsø* og *Fangel* ved *Odense Å*. Også i de tilfælde, hvor det gamle navn slet ikke var gået i land efter en ny anvendelse, tilføjede man et artsangivende efterled, så *Guden* kom til at hedde *Gudenå*, *Fure* blev til *Furesø* og *Arre* (ældre *Arve*) blev til *Arresø*. Enkelte af den slags navne, bl.a. *Gudenå*, kunne endnu i middelalderen, ja endog efter reformationen, træffes uden det afsluttende artsled.

Man kan hævde at have løst en selvskabt konflikt ved at gå over til at tale om *Skjern Å* i modsætning til *Skjern* (by), men det samme var jo ikke tilfældet med *Fure*, *Arre* og *Guden*, der, så vidt vi kan se, aldrig har været navn på andet end søerne og åen selv. Hvad der overgik disse navne var udslag af en form for systemtvang, der synes at lyde: En ordentlig sø og en ordentlig å bærer oplysning om sin art i åben tekst i sit navn. Det svarer til, hvis vi i vore dage gik over til at tale om *dameskråbolsje*, *bismarcksklumbolsje*, *hoføl* og *classicøl*, og på gadenavneområdet skulle vi ændre *Naboløs* til *Naboløsstræde*, *Pilesvinget* til *Pilesvingetsvej* og *Spanien* til *Spaniensgade*. Der ville naturligvis rejse sig et ramaskrig.

Men *Naboløs*, en gade i København, har faktisk heddet *Naboløsstræde*, og når man tager et blik ud over den samlede mængde af danske stednavne, udviser de i virkeligheden mange tegn på at være blevet til under forskellige former for systemtvang eller kasse-tænkning.

BEBYGGELSESNAVNE

Det begynder for så vidt tilbage i jernalderen, hvor vi befandt os for lidt siden. På det tidspunkt – eller måske før, men det ved vi intet om – introduceres det sammensatte stednavn, der som alle sammensætninger i vort sprog består af et bestemmerled + et arts-

led. Altså: *stol* er arten, der kan bestemmes nærmere ved at tale om *havestol* i modsætning til *lenestol*, *barnestol* osv. Vores jernalderstednavne ender som anført bl.a. på *lev* og *løse*, af hvilke det første betyder 'arvegods' og det sidste 'lysning', og det siger næsten sig selv, hvor vigtigt det er at præcisere, om det nu er Ottars arvegods (Uttarslev) eller Sigers (Sigerslev), der er tale om. Men det er også vigtigt, at der er en fast forestilling om, af hvad art det, man taler om, nu også er. Efter at Ottar og Siger og deres arvinger for længst er glemt, bliver *lev* et artsled, der blot betyder 'bebyggelse', også selv om sprogbrugerne indtil den tidlige middelalder havde mulighed for at knytte det til det endnu levende appellativ *lev* 'arvegods'. På tilsvarende måde bliver en række andre ord med udgangspunkt i betydningen 'bebyggelse, ejendom' fast inventar i opbygningen af et meget stort og meget holdbart kontingent af danske bebyggelsesnavne. Det er navne som *dem*, der ender på *by*, *hus*, *torp*, *bøl*, *toft*. Med til denne meget faste gamle mængde af bebyggelsesnavne hører, lidt på linie med *lev*-navnene, nogle typer, hvis artsled ikke oprindelig betyder 'bebyggelse', men så at sige kommer til det. Allerede nævnt er *løse*, egentlig 'lysning', og ligeledes må anføres navnene på *sted*. Et ord der hænger sammen med verbet *stå* og egentlig blot helt alment betyder 'plads, lokalitet'.

Med disse artsled har vi nok indkredset både kernen og hovedmængden af de danske bebyggelsesnavne i jernalder og vikingetid, men ikke dem alle. For selv om disse navne nok er udtryk for, hvad bebyggelser kan hedde, brydes mønstret. Rydninger kan betegnes med ordene *tved* og *rud* (der mange steder bliver til *rød*), men det er ikke sikkert, at rydningen bliver en bebyggelse. Og ligesom bebyggelser kunne "stjæle" deres navn fra en nærliggende sø eller å, således kan bebyggelser også tage navn efter andre naturlokaliteter i deres nærhed. Det bliver derved upåfaldende normalt, at ens bebyggelse kan hedde *Brønshøj*, *Fuglebjerg*, *Åker* eller *Asnæs*.

Det billede, de danske bebyggelsesnavne tegner ved vikingetidens udgang, viser således egentlig en broget mangfoldighed, i hvert fald så længe man ser dem på papiret. Omsætter man dem til virkeligheden ved at se på deres fordeling over det danske land, opdager man nemlig nogle meget tydelige fordelingsmæssige skævheder.

Helst vil man være tilbøjelig til at søge forklaringen herpå i ordgeografiske eller naturgeografiske forskelle. Det og det ord findes ikke i den og den egn – men hvad bruger de så? – eller det og det topografiske træk er fremmed for den og den egn. Det er forklaringer, der nok holder i en række situationer. Navne på *tved* findes f.eks. ikke i Nordsjælland, hvor *rød* er dominerende, og ler er fraværende på Læsø. Men den slags ydre forklaringer er ikke tilstrækkelige til at begrunde fordelingen af de danske bebyggelsesnavnes artsled. Særligt påfaldende er navnlig områder med meget store koncentrationer. På Nordvestfyn og i egnen omkring Århus kan man bogstavelig talt gå fra det ene arvegods (*lev*) til det andet. Hvis det har en positiv signifikans, må det betyde, at overladelse ved arv har været særligt fremherskende eller særligt påfaldende eller har påkrævet særlig bestyrkelse netop i disse egne. Det kan vi naturligvis ikke vide noget sikkert om, men særlig sandsynligt er det ikke. Langt mere sandsynligt er det, at disse navnekoncentrationer er udtryk for en velkendt trang til at lade sin navngivning tage udgangspunkt i allerede kendt ordstof.

Der findes *løse*-navne over hele det danske sprogområde øst for Lillebælt – i Jylland har de klaret sig med andre ord – men i Merløse Herred på Midsjælland er koncentrationen langt større end noget andet sted. Det er helt usandsynligt, at det skulle skyldes, at der her er ryddet og bebygget flere lysninger end i øvrigt på Øerne, hvor ordet jo, som det fremgår af stednavnene, findes.

Navne på *torp*, der findes over hele landet, når deres højeste koncentration i det vestlige Sjælland, hvor næsten halvdelen af

bebyggelserne fremviser denne endelse. Men der stod jo andre ord til rådighed, hvis man havde ønsket bare en smule mere variation.

Områder med specielt mange navne med samme artsled plejer inden for stednavneforskningen at blive betegnet som de pågældende leds kerneområder. Det er de naturligvis også, hvis man blot lader sig nøje med en optælling af antal pr. kvadratkilometer eller tilsvarende. Men der er god grund til også at overveje, om den slags områder i virkeligheden ikke er en slags sygdomsområder, hvor det pågældende leds brug er løbet grassat, således at normalområdet i virkeligheden er dér, hvor det enkelte led forekommer i et mere modereret antal tilfælde i samspil med stednavne af alle mulige andre typer.

Ser vi på bebyggelsesnavnene i Danmark, står vi ved vikingetidens slutning med en navnebestand, der var fiks og færdig, parat til brug i de næste tusind år – mindst. Betragter man navnestoffet i det ældst kendte danske dokument, Knud den Helliges gavebrev fra 1085, er det nemlig i virkeligheden helt som i nutiden. Landsbyerne har deres navne, og nogle må man skelne mellem ved at tilføje f.eks. *øster* og *vester*. Hvad der er sket siden, er, at der er kommet noget til, for kulturlandskabet er bl.a. blevet beriget med et større antal slotte og herregårde. De har fået egne navne, og i kølvandet på dem fulgte op i nyere tid, dvs. 1700-, 1800- og 1900-tallet, et stort antal landsteder, gårde og huse.

Men den danske stednavnebestand udgjordes ved vikingetidens slutning ikke blot af bebyggelsernes navne samt nogle sø- og ånavne, som var under omfunktionering eller allerede havde gennemløbet denne transformation. Der må også have været et betragteligt antal naturnavne i øvrigt i omløb. For selvfølgelig havde alle de mennesker, der boede i de forskellige bebyggelser, ikke kun navne til deres søer og åer, men til en bred vifte af genstande i den omgivne natur, som de var nødt til at orientere sig selv i og hinan-

den om. Bakker og dale, høje og hulninger, næs og pynter har naturligvis haft deres navne, sådan som vi kender det siden hen oppe i middelalderen og nyere tid. Ikke nødvendigvis de samme navne, som vi kender nu, for der er god grund til at regne med, at også andet end åer og søer har haft meget gamle navne modsvarende *Tønder* og *Fangel* osv. Når man ikke har hørt så meget til dem som til sø- og ånavnene, skyldes det simpelthen, at de ikke har haft forskningens særlige bevågenhed. Hertil kommer så alle de sammensatte naturnavne, der modsat f.eks. *Brønshøj* og *Fuglebjerg* ikke blev til bebyggelsesnavne, men bare lå rundt om i kulturlandskabet. Men ikke sådan at forstå at hver eneste høj og hver eneste dal eller pynt havde navn. Da som nu må man regne med, at der har været punkter eller områder i naturen, som ikke har tiltrukket sig beboernes navngivende opmærksomhed. Og de har naturligvis også ligesom nutidens mennesker i entydige sammenhænge kunnet nøjes med at sige 'ude på heden' og 'nede på marken'.

LANDSBYNAVNE

Ved overgangen fra vikingetid til middelalder var agerbrug i Danmark allerede et op mod fem tusind år gammelt erhverv, og det skulle være mærkeligt, om ikke i hvert fald en del af de forskellige agerlodder har haft egne navne. Måske vidner gamle landsbynavne som *Osager* og *Kastager* om landsbyanlæggelse på gammel, navngiven agerjord, men det er i så fald også de eneste vidnesbyrd, vi har om forhistoriske marknavne.

Men fra 1200-tallet og fremover dukker der i stærkt tiltagende mængde navne på den dyrkede jord frem i kilderne. Man tilskriver det normalt den omorganisering til integreret dyrkningsfællesskab i vangebrug, der da havde fundet sted, sikkert som en følge af hjulplovens indførelse. I al fald organiseredes landsbyjorden i en, to eller tre vange, der underopdeltes i et antal jordstykker, de såkaldte

fald eller åse, og hver af disse fik sit eget navn. Et samlet overblik over disse navne har vi først fra 1680'erne, hvor de blev optegnet i forbindelse med Christian V's matrikelarbejder. Ved udskiftningen af landsbyerne omkring år 1800 blev jorden omfordelt, og behovet for disse navne forsvandt. I løbet af 1800-tallet gled de fleste ud af den folkelige bevidsthed. Enkelte fortsatte som gårdnavne, og nogle af dem blev i 20. århundrede taget op som vejnavne, ligesom selve typen og det sproglige indhold blev forbillede for nydannede vejnavne i vores byer (*Hyrdevangen, Kildeager* osv.).

Man har løseligt gjort op, at der i Danmark har været noget over 1 million marknavne i 1600- og 1700-tallet, og det betyder, at vi med et rundt årstal kan sige, at der aldrig har været flere stednavne i Danmark end i år 1800. Ganske vist er der siden hen kommet masser af stednavne til i form af villa- og husnavne, vejnavne og butiksnavne, men de når ikke op på millionen. Vejnavnene har man tal på i vore dage. Der er i alt tæt på 110.000, når det hele er talt med.

De danske stednavne spænder vidt. Tre tusind år er mere end tre hundrede generationer. Hvert enkelt navn er en lille tekst, der rigtigt udfoldet fortæller os lidt om vort lands natur og historie, om vore forfædre og om os selv.

BENT JØRGENSEN F. 1944, LEKTOR, DR.PHIL., MAG.ART. I NORDISK FILOLOGI 1970, DR.PHIL. 1976 PÅ AFHANDLINGEN RECIPROKERING. STUDIER I INDBYRDES AFHÆNGIGHED MELLEM ÆLDRE DANSKE BEBYGGELSESNAVNE. LEKTOR VED KØBENHAVNS UNIVERSITET, INSTITUT FOR NAVNEFORSKNING 1979. HAR UDGIVET BL.A. DANSK GADENAVNESKIK, STEDNAVNEORDBOG, STORBYENS STEDNAVNE.